

SARIKAMIŞ'TA ERMENİ OLAYLARI*

Armenian Activities in Sarıkamış

Dr. Muammer DEMİREL*

ÖZET

Sarıkamış 1878 Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştır. Sarıkamış'ın 1920 yılına kadar 42 yıl Kars'la birlikte esaret altında kalmıştır. Kafkasya'da örgütlenen Ermeni komiteciler Osmanlı vilayetlerinde olay çıkarmak üzere sınırı geçmişlerdir. Bu geçişlerde kullanılan güzergâhlardan biri de Sarıkamış bölgesi idi. Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış çarpışmalarında Rus Ordusu'nda bulunan gönüllü Ermeni alayları, Türk birliklerine karşı amansız bir şekilde savaşmışlardır.

Savaş kaybedilince de Ermeni çeteleri Müslüman halka karşı mezalim ve katliama giriştiler. 1918'de Osmanlı Ordusu tarafından kurtarılan Sarıkamış, 1919 yılında İngilizler tarafından Ermeni kuvvetlerinin eline verilmiştir. Sarıkamış bölgesi Müslüman halkı en acı günlerini 29 Eylül 1920 son kurtuluşa kadar yaşamıştır. Bu dönemde Sarıkamış ve köylerinde Ermeni çeteler adeta taş taş üzerinde koymamışlardır. Ermeni çeteler beş bininin üzerinde Müslüman katletmişlerdir. Katliam ve mezalimler Osmanlı arşiv belgeleri ile izah edilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Sarıkamış, Ermeni çeteler, katliam, mezalim, Türk ordusu, Müslümanlar.

ABSTRACT

Sarıkamış was left to Russians with 1878 Berlin Treaty. It was under occupation for 42 years along with Kars by 1920. Armenian gangs organized in the Caucasian region crossed the border to cause disturbances in Ottoman cities. One of the ways used for this was Sarıkamış. During World War I, Armenian troops within the Russian Army carried on an aggressive war against Turkish troops.

With the war ending in defeat, Armenians started torture directed to Turks. Sarıkamış, taken by Ottoman Army in 1918, was given to Armenians by Britain in 1919. The Muslim population of the region had to suffer from Armenian torture until the independence on September 29, 1920. Armenian gangs almost totally destroyed the region during the

* Bu makale *Bütün Yönleri İle Sarıkamış Sempozyumu*'nda (04-06 Ekim 2004) bildiri olarak sunulmuştur.

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğt. Fak. Orta Öğrt. Sosyal Alanlar Eğt. Böl. Öğrt. Üyesi

period, killing more than 5000 Muslims. Massacre and torture were tried to be demonstrated in the documents of Ottoman archive.

Keywords: Sarıkamış, Armenian gangs, massagre, atrocities, Turkish army, Muslims.

“1918 Harbi” (1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı) bütün Doğu Anadolu'nun olduğu gibi Sarıkamış'ın da acı dolu yıllarının başlangıcı olmuştu. Bu Savaş'ta Kars ve Sarıkamış gibi vatan toprakları Rusya'nın esareti altına girmiş ve Sarıkamış 29 Eylül 1920 tarihine kadar esaret altında yaşamıştır. 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'nin adil ve tarafsız idaresi altında yaşayan Ermeniler, Rusların kışkırtması ve kendilerinin de beyhude hayallere kapılmaları ile Rusya'ya meyil ederek komşuları olan Türklere ihanet etmeye başlamışlardı. Ermeni çeteleri, Sivil halka saldırdıkları gibi cephede savaşan Osmanlı birliklerine arkadan saldırdıkları gibi daha da önemlisi ordumuzun cephe durumunu Ruslara bildirerek casusluk etmişlerdi. Savaş'tan sonra da bu ihanetlerinin Müslüman halk tarafında tepki ile karşılanacağından korkarak Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin güvenliğini sağlamak üzere yapılan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde Ermenilerle ilgili hüküm koydurmuşlardı. Bu madde şöyledir:

“Bâbîâlî, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçların icab ettirdiği ıslâhati vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyet ve asayişlerini sağlamayı taahhüt eder. Ve bu konuda alınacak tedbirleri ara sıra devletlere bildireceğinden ve bu devletler sözü edilen tedbirlerin yerine getirilmesine nezaret edeceklerdir.”¹

Bu madde ile Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler, artık kendilerini Avrupa devletleri ve Rusya'nın koruması altında hissederek taşkınlıklara başladılar. İşgal edilen Sarıkamış ve Kars gibi yerler de ise büsbütün şımararak Müslüman halka karşı saldırgan davranışlarda bulunmaya başladılar. Sarıkamış bölgesinde yaşayan Ermeniler, artık tüm Ermeni terör hareketlerine yardım ve yataklık yapmaya başladılar. Rusya'dan aldıkları destekle Kafkasya'da örgütlenen Ermeni komiteleri Sarıkamış, Karakurt, Başkale ve Iğdır üzerinden Osmanlı topraklarına geçerek eylemler yapıyor ve yine aynı güzergahtan Kafkasya'ya geçiyorlardı. Sarıkamış bölgesinde Ermenilerin yaşadıkları köy ve mahalleler aynı zamanda Ermeni komiteleri tarafından silah ve cephane yığınağı

¹ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-I Hakikat tarihî hakikatların aynası, I-II-III*, (Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu), İstanbul 1983, s.697.

için kullanılmakta idi. Bu eylemler 1890'lı yıllar boyunca yoğunlaştırılmıştır. Geçiş güzergahı olan Sarıkamış'ta toplanan ve geçmeye hazırlanan Ermeni gruplar ile ilgili Osmanlı istihbarat kaynakları yetkililere bilgi aktarmaktadırlar.

2 Ekim 1903 tarihinde Dördüncü Ordu Komutanlığı'na Seraskerlik'ten yazılan yazıda; 2 000 kadar Ermeni çetesinin Sarıkamış'ta toplandığı bir kısmının hudut koruması yapan askerleri oyalayacağı ve diğer kısmının Muş Ovası'na geçerek eylemler yapacağı haber verilerek gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir.² Dördüncü Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa, verilen bu habere verdiği cevapta; hududu tecavüz eden Ermeni çetelerine karşı gerekli tedbirler alınıp *tedip ve tenkil* edilerek geçmeleri ve daha fazla olay çıkarmalarının önlendiğini bildirmiştir. Raporun devamın da ise zaten öteden beri Ermeni çetelerinin sınırı geçmek için teşebbüslerde bulunduğu, fakat gümrük idareleri gerekli tedbirleri aldığı gibi sınır güvenliğini sağlayan askerlerin de geceli gündüzlü gayet dikkatli hareket ederek asayişin bozulmasını önlendiğini bildirilmiştir.³

29 Ekim 1904 tarihinde Hudut Komutanlığı tarafından Dördüncü Ordu Komutanlığı'na verilen raporda; Sarıkamış'tan Soğanlı Meşesi'ne atlı ve yaya olarak takriben 200 kadar Ermeni eşkiyasının geldiği ve bunların Osmanlı tarafına geçmek üzere hazırlandıkları bildirilmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, askeri ve mülki tedbirler aldığı gibi gerekli hassasiyetin gösterilmesi ve zamanında haber verilmesi için hariciye görevlilerine gerekli talimatlar verilmiştir.⁴

Ermeni komitelerinin hareketleri çok arttığından Osmanlı konsolosları da bunları dikkatli takibe başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Kars Konsolosu 25 Haziran 1906 tarihinde Hükümet'e verdiği raporda; Kars bölgesinde Ermeni komitelerinin bir haftadan beri aşırı hareketlendiği, 140 kadar Ermeni komitecinin Osmanlı sınırını geçmek üzere Sarıkamış ve Karakurt tarafına gittiğini, orada Müslümanlarla aralarında çıkan çatışma üzerine geri çekilmiş olduklarını bildirilmiştir. Osmanlı Hükümeti, gerekli tedbirlerin alınarak Ermeni çetelerine sınırın tecavüz ettirilmemesi konusunda Hudut Komutanlığı'na gerekli talimatların verilmesini Dördüncü Ordu Komutanlığı'na yazmıştır.⁵

Esaret yıllarında Ruslar Kars ve Sarıkamış Müslüman halkını baskılarla göçe zorlamakta idi. Bu zorlama sonucunda Sarıkamış'tan da Osmanlı sınırları

² BOA, Y.PRK.KOM, No.11/145.

³ BOA, Y.Mtv, No.252/14.

⁴ BOA, Y.MKT.MHM., No.549/6.

⁵ BOA, Y.MKT.MHM., No.550/29.

içine Müslümanların göçler yaşanmıştır. Fakat buralardaki nüfus çoğunluğunun Ermeniler ve diğer Gayrimüslimler lehine değişmemesi için Osmanlı Hükümeti, gönderdiği konsolos ve din adamları vasıtasıyla Müslüman halka yapılan telkinlerle göç durdurulmuştur.⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı yıllarda Ermeni komiteleri çıkacak savaşta Rusya'nın taraf olduğu cephede yer alarak içerde ve cepheden Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmak için hazırlanmışlardı. Bu savaşmalarının karşılığında ise kendilerine Osmanlı Doğu Anadolu'sunda bir Ermenistan kurdurulacağına inanmakta idiler. Osmanlı topraklarında teşkilatlanan Ermeni komiteleri, tüm Ermeni halkı, çıkacak çatışmalara karşı hazırlamak maksadı ile tamamen silahlandırmaya çalışıyorlardı. Silahlar ise Rusya üzerinden getiriliyor ve Sarıkamış gibi sınır bölgelerinden yurda sokuluyordu.

Diğer taraftan Türkiye'den ve dünyanın her tarafından Ermeni gençler Ermenistan için savaşmak üzere Kafkasya'ya koşarak Rus ordusuna gönüllü asker yazılmışlardı. Savaş patlak verdiğinde ise tüm güçleri ile Rus ordusu saflarında savaşa katıldılar. Rus Ordusu'nda Doğu cephesinde Osmanlı Orduları ile savaşan altı Ermeni alayı vardı, mevcutları dörder bin civarında idi. Birinci Ermeni Alayı, Antranik komutasında ve Beşinci Alay Prens Argoutian komutasında Van cephesinde İkinci Alay, Armen Garo (Karakin Pasdirmacıyan) komutasında Iğdır tarafında, Üçüncü ve Dördüncü Alaylar, Hamazaps ve Keri komutalarında Sarıkamış ve daha sonra Oltu cephelerinde, Altıncı Alay Avşaryan komutasında Malazgirt - Bitlis hatlarında savaşmışlardır.⁷

Doğu Anadolu'nun engebeli arazisini iyi bilen Ermeni kuvvetleri özellikle öncülük görevi ile Rus Ordusu'na önemli hizmetlerde bulundular. Rus Ordusu önünde Sarıkamış, Oltu ve Kağızman bölgelerine yerleştirilen Ermeni gönüllü alayları, savaş başladığı zaman top ve makineli tüfeklerle teçhiz edilerek Narman, Kötek, Pasinler, Karakilise, Bayezid istikametinde sürülmüştür. Bu alaylar, geçtikleri İslâm köylerini yağma ve talan ettikleri gibi beşikteki çocuğa varıncaya kadar katletmişlerdi. Bu zulmü duyan daha gerilerdeki köylerin Müslüman halkı ev barklarını terk ederek iç bölgelere göç etmişlerdir.

Doğu Savaşlarında Ermeni gönüllü alaylarının Rus Ordusuna büyük desteğinin olduğunu yazan Ermeni kaynakları, Sarıkamış Savaşı'nda da Rus

⁶ S. Esin Dayı, *Evliye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma*, Erz. 1997, s.7-8.

⁷ Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara, 1996, s.36.

Ordusu'na önemli katkı sağladığını ve Kötek'teki ilk Türk bozgununda önemli rol oynadıklarını yazmaktadırlar.⁸

Ermeni gönüllü alaylarının Rus ordusuna önemli desteğinden Ermeni kaynaklarının yanı sıra Türk kaynakları da bahsetmektedir. Osmanlı Ordusu'nda Sarıkamış Harekâtına katılan Yarbay Şerif Bey hatıralarında Ermeni gönüllü alaylarının Rus Ordusuna desteğinden şöyle bahsetmektedir:

*“Rusların barış döneminde Kafkasya'da silahlandırdıkları Ermeni çeteleri 1914'te savaş ilanı üzerine ordu birlikleri arasında Bayezid, Eleşkirt ve Pasin sınırlarını geçmişlerdi. Ordu birlikleri ile bağlantılı olmaları yüzünden bu çeteler özellikle Karakilise-Tutak yönünde bizim aleyhimize önemli işler görmüşlerdi.”*⁹

Sarıkamış Savaşı kaybedildikten sonra ise Sarıkamış, Oltu gibi daha önce işgal altında olup yeniden işgal edilen bölgelerin Türk halkı Rus yetkililerin teşvik ve desteği ile Ermeni çetelerinin katliamlarına maruz kalmıştır. Köyleri basan Ermeni çeteleri *“Osmanlı askerlerini siz davet etmiştiniz”* diye erkekleri katli, kadınların ırzlarına tasallut ve mallarını yağma etmişlerdi.¹⁰

Rusya'nın dağılması ile yeni kurulan Sovyet yönetimi ile 3 Mart 1918 tarihinde yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Fakat dağılıp çekilen Rus askerleri anlaşmalara uygun davranmayarak bölgeyi, silah ve cephanelerini Ermeni çetelerine terk etmişlerdi. Böylece Doğu Anadolu için yeniden Ermeni vahşetinin başladığı acı günler geri gelmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Ordusu 23 Şubat'ta Erzincan – Erzurum istikametinde ileri harekete geçmiştir.¹¹ Erzincan, Erzurum kurtarıldıktan sonra 5 Nisan 1918 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa Komutasındaki birliklerimiz Kafkasya ileri hareketi sırasında Sarıkamış'ı Ermeni işgalinden kurtarmıştır.¹²

Mondros Mütarekesi gereği bölge Osmanlı kuvvetleri tarafından boşaltılmıştır. Ancak Kafkas Orduları Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın organizasyonu sonucunda 5 Kasım 1918 tarihinde Kars'ta Milli İslam Şurası Hükümeti kurulmuştur. Bölgede güvenliğin sağlanması için subay ve

⁸ Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in The Ottoman Empire*, London, 1916, s.233; Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, London, 1974, s.44.

⁹ Yarbay Köprülülü Şerif, *Sarıkamış*, (Yayına Hazırlayan: Sami Önal), İstanbul, 1998, s.159.

¹⁰ *Ermeni Komitelerinin A'mâl Ve Harekât-i İhtilâliyesi İlân-i Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, İstanbul, 1332, s.322.

¹¹ Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990, s.64.

¹² Karabekir, *a.g.e.*, s.251.

erlerimizden bir kısmı gönüllü olarak halkın arasına katılarak kalmışlar ve Hükümetin askeri gücünü organize etmişlerdir. Ancak İngilizlerin bu Hükümeti 13 Nisan 1919 tarihinde dağıtması üzerine Kars ve Sarıkamış bölgesi Müslüman halkı için yeniden acı günler başlamıştır.¹³ 1919, 1920 yılları boyunca Sarıkamış ve köylerinde Ermeniler sayısız Türk Müslüman halkı katletmiş, mallarını yağma etmiş ve canlarını kurtarabilenler dağlara, ormanlara kaçmış veya Türk bölgelerine göç etmişlerdir.

Ermeni çetelerinin ilk saldırıları karşısında bazı bölgelerin Müslüman halkı daha önce organize olmuş olmanın da verdiği cesaretle direniş göstermişlerdir. 4 Temmuz 1919 tarihinde bir grup Ermeni çetesi Kazıkkaya ve Gömik köyleri Müslüman halkından harp vergisi olarak mal, davar, at ve sair toplamak ve silahlarını toplamak girişiminde bulunmuşlardır. Bu köyler ahalişi buna karşı koyunca aralarında çatışma çıkmış Ermeniler Müslümanların ateşlerine dayanamayarak Çolaklı köyü Ermenilerini de alarak Armutlu köyünde toplanmışlardır. Bu durumu haber alan Aşağı Güllüce, Yukarı Güllüce, Hoşgeldi, Kozan, Sitak, Başköy köyleri Müslüman halkı toplanarak Müslümanlara yardıma koşmuşlardır. Ermeniler Müslümanlarla baş edemeyerek Gülantap köyüne kaçmışlar ve çatışma şimdilik sona ermiştir.¹⁴

Gülantap köyüne doğru kaçan Ermeni çeteler buradaki Müslümanlara saldırarak katle başlamışlardır. Yine Kuru dere köyünü basarak erkek ve kadın 8 kişiyi öldürmüşler, 35 kişi 440 de hayvanı alıp götürmüşlerdi. Akçakale civarındaki dört köyü de basarak birinin ahalişini tamamen katlettikleri ve diğer üçünde altmışar kişiyi götürüp kestikleri ve Bozkuş köyünde iki kadın ve bir erkeği götürdükleri haberi alınmıştır.¹⁵

Aynı maksatla bir Ermeni çetesi de Sarıkamış yakınındaki Hamamlı ve Mescidli köylerini basmıştır. Kazık kaya köyüne bir Müslüman'ın olayı haber vermesi üzerine Aşağı Güllüce, Yukarı Güllüce, Hoşgeldi, Kozan, Sitak, Başköy köyleri Müslümanlarından birkaç yüz kadar yaya ve atlı toplanarak Karakurt köyü civarında Aras nehri üzerinde köprü başında durup ateş etmeye başlamışlar, Ermeniler karşılık vermeyince Müslümanlar köy içerisine girer girmez Karakurt tepeleri üzerinde mevzilenen Ermeniler iki top ve bir makineli tüfek ile üzerlerine şiddetli surette ateşe başlamışlardır. Müslümanlar köyden çıkmaya çalışırken altı şehit vermişlerdir. Müslümanlar Karapınar sırtlarını

¹³ Fahrettin Kırzioğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, Erzurum, 1977, s.21.

¹⁴ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, II (1919)*, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını), Ankara, 1995, s.53-55;315-319.

¹⁵ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920)*, s.18-19.

tutmuşlar, Ermeniler Sarıkamış'tan yeni iki top ve bir makineli tüfek daha getirterek dört top ve iki makineli tüfekle saldırmışlar, çatışmalar iki gün devam etmiş, bu arada Karakurt ve Kızılköy Rumları da Ermeniler yanında saldırıya geçince Müslümanlar daha fazla mukavemet gösteremeyerek çekilmek ve her kes kendi köylerine dağılmak zorunda kalmıştır. Bu çatışmalarda Ermenilerden dokuz kişi ölmüştür.¹⁶

Müslümanların direnişi dağıldıktan sonra Ermeni çeteleri yönetimi de ellerine alarak Müslüman halka her türlü zulmü yapmaya başladılar. Kars Şura Hükümeti'nin dağılması ile Sarıkamış'a gelen Ermeni çeteler Kaymakam tayın edilen Varcebet Agob'un talimatı ile Şura Hükümeti zamanında telefonculuk yapanlardan 7 kişiyi feci bir şekilde katletmişlerdir. Müslümanlar bu zulümden kurtulmak için Erzurum'a doğru göç etmeye başladılar. Kars'tan göç eden Müslümanlar Sarıkamış'ta durdurularak soyulmuştur. Şura Hükümeti'nde Hariciye Nazırlığı yapan Fahrettin Bey'in eşi Zühre Hanım Erzurum'a göç ederken Sarıkamış'ta inekleri ve götürmekte olduğu tüm eşyaları, üzerindeki giysilerine kadar gasp edilmiştir. Mescitli köyünü basan çeteler, Revan muhacirlerinden Derviş Ağa ve beraberindeki 26 aile reisini katlederek köyü top ateşine tutmuşlar ve köyün mal ve hayvanlarını gasbetmişlerdir. Bir sonraki gün ise eski Sarıkamış Kaymakamı Bekir Bey'in köyü olan Hamamlı köyünü basan Ermeni çeteleri Bekir Bey'in adamlarını katlederek köyün hayvanlarını gasbetmişlerdir.¹⁷

Karaurgan'da Sarıkamış'tan göç eden 100 hane Müslüman'ın paraları, hayvanları ve zahireleri Ermeni çetesi tarafından gasp edilmiştir. Sarıkamış'ta muhacirlerin ortasına bomba atılarak bir erkek ve kadının el ve kolları kopmuştur.¹⁸

Mescidli baskınından dört gün sonra Kağızman Ermeni Mutasarrıfı Palpasn Karakurt'a gelerek Gülantap köyü eşrafından Hacı oğlu İsmail ve Musa oğlu Abdullah ve Başköy'de geçici olarak kalan Nakşibendi tarikatı halifesi Mahmed Efendi ile elli üç kişi hile ile Karakurt'a götürülmüş; Alakilise köyü eşrafından Mehmed Ağa oğlu Abdullah, oğlu ve 13 kişi Karakurt'a toplanarak aynı günde topla bombardıman edilmişlerdi. Halife ve Hacı oğlu İsmail ve arkadaşları Sarıkamış'a gönderilme bahanesi ile Sarıkamış Karakurt arasında Polyosne'de hızar fabrikasına doldurularak yakılmışlardır. Bu olaydan üç kişi kurtulmuştur.

¹⁶ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, II (1919), s.53-55; 315-319.

¹⁷ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920), s.122.

¹⁸ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920), s.19-20.

Gülyantap ve Alakilise köylerinden hayvanlar, para ve eşyalar gasp edilmiştir.

Kal'abaş köyü bombardıman edilmiştir. Hacı oğlu Ali, Keleş oğlu Resul ve 15 kadın ve çocuk süngülenerek Aras nehrine dökülmüşlerdir.

Zarabhane köyünde Acem kızı Göri ve beş yaşındaki oğlu Abdülkerim ile köyden 23 kadın ve çocuk feci surette katledilmişlerdir.

Balıklı köyü top ile bombardıman edilmiş, kaçamayan 95 yaşında Karsi Ağa ve 17 kadın, kız ve çocuk katledilerek köy yakılmıştır.

Zek köyü Müslümanları Osmanlı sınırında olan köylerinde kalamazsınız diye Kars'a götürülme bahanesi ile çıkarılmışlar ve Sarıkamış Kars arasında ormanlık alanda 150 kişi katledilmiştir. Hayvanları ve eşyaları gasp edilmiştir.¹⁹

Eylül ayında Ermeni kuvvetleri Müslüman köylerine baskınlar düzenleyerek halkı göçe zorlamaktaydılar. 10 Eylül 1919 tarihinde Ermeni çeteleri Zakim, Güreşken, Çermik köylerine taarruz ederek halkı katlederek göçe zorlamışlar ve mal ve hayvanlarını gasbetmişlerdir.

14 Eylül tarihinde bir Ermeni çetesi Yukarı Mecingerd köyüne baskın yaparak Müslüman halka saldırarak göçe zorlamışlardır. Saldırdıkları köylerde ekinleri dahi ateşe vermişlerdir.²⁰

Yine 14 Eylül'de Ermeni çeteleri iki top ve dört makineli tüfek ile Soğanlı dağında Eyüp Paşa aşiretine saldırmışlar, iki saat çatışmadan sonra Ermeniler 12 er ve bir subaylarını kaybederek çekilmişler, Eyüp Paşa aşiretinden iki kişi şehit olmuş ve Eyüp Paşa da hafif şekilde yaralanmıştır.

Ermeni çeteleri Karakurt nahiyesindeki Kürtlerin ekin tarlalarını biçmeye girişmişler, aralarında çatışma çıkmış, Kürtler zahirelerini geri almayı başarmışlardır.²¹

1920 yılı Nisan ayından itibaren Ermeni yetkililer her yola baş vurmak sureti ile Sarıkamış köylerindeki Müslümanları göçe mecbur etmeye başladılar. Aynı zamanda Müslüman köylerine Osmanlı memleketlerinden gelmiş olan Ermenileri yerleştirmeye başladılar. Bu uygulamalar General Osebyan ve Kars Valisi tayin edilen Karganof emirleri ile başlamıştır. Bu işler başlar başlamaz General Sebo'nun atlı başlarından Şabo Murat, Han Nazik, Hacı Bab, Sarıkamış

¹⁹ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920), s.124.

²⁰ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920), s.44.

²¹ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920), s.49.

Jandarma komutanı Körşe Arşak Habrabet, fırsattan istifade ederek yeniden köylerde katliam ve yağmaya başladılar.

Sübhanazad köyünde yüz sığır, beş yüz bin pot zahire, on bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.

Yukarı Kotanlı köyünden yüz elli sığır, yedi bin pot zahire, yedi bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.

Aşağı Kotanlı köyünden iki yüz sığır, iki bin pot zahire, yedi bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.

Oluklu, Tuzluca, Akyar köylerinden 25 Müslüman katledilmiş, on bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.

Karahamza köyünden aile reislerinden elli kişi katledilmiş, beş yüz sığır, koyun, on beş bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.

Iğdır, Karaçayır, Akpınar köylerinden on aile reisi katledilmiş, altı yüz sığır, on beş bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası ve nakit para gasp edilmiştir.

Alisofu ve Cavlak köylerinden yirmi beş kişi katledilmiş, dört yüz sığır, yüz koyun, sekiz bin pot zahire, on beş bin liralık altın , gümüş ve ev eşyası gasp edilmiştir.

Karapınar köyünden bin koyun, beş yüz sığır, beş bin pot zahire elli bin liralık altın, gümüş ve ev eşyası gasp edilmiştir.

Karnagaz ve Sipkor köylerinden üç yüz sığır, iki yüz koyun, on bin pot zahire, elli bin liralık eşya gasp edilmiştir.

Katranlı, Bölükbaş ve Laloğlu köylerinden, yirmi beş kişi katledilmiş, bin sığır, bin iki yüz koyun, on beş bin pot zahire, yüz bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.

Kamışlı, Çalatlı, Aşağı Salut ve Virşan köylerinden iki yüz kadar aile reisi katledilmiş, üç bin koyun, iki bin sığır, sekiz yüz pot zahire , on bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.

Salut ve Boyalı köylerinden beş yüz sığır, bin koyun, on bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.²²

Akçakala çukurundaki sekiz Müslüman köyüne Ermeni çeteleri 300 süvari, 300 piyade, top ve makineli tüfek ile saldırmışlar, ahali canlarını

²² Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920), s.123.

kurtarmak için Allahuekber Dağı'na kaçmıştır.²³ Akçakala çukuru köylerinden Başköy, Beyköyü, Karakal'a, Akçakal'a, Emirhan, Zellice, Yankoca, Hacıbey köylerinden 250 kişi katledilmiş, iki bin sığır, beş yüz koyun, otuz bin pot zahire, yüz elli bin liralık ev eşyası gasp edilmiştir.²⁴

Sarıkamış'ın yakın köylerinden Mirhil, Bozkuş ve Çakırgan'den iki bin sığır, üç bin koyun, yüz elli bin liralık ev eşyası, yimi bin pot zahire gasp edilmiştir.

Lavustan, Toptaş, Kelpekor köylerinden 800 Müslüman evlere doldurarak yakılmıştır. Bu üç köyden sadece dört kişi kurtulmuştur. 25 kız ve kadın Ermeni çeteler tarafından götürülmüştür. Yakılan Müslümanların yanık cesetleri Mayıs ayında hala açıkta durmaktadır. Bu köylerden beş bin sığır, on bin koyun, yarım milyon liralık altın ve gümüş gasp edilmiştir.

Yedikilise köyünden hayvanlar gasp edilmiştir.

Asbuva köyünden beş Müslüman katledilmiş, yüz koyun, iki yüz sığır, iki bin pot zahire, elli bin liralık para ve eşya gasp edilmiştir.

Hozas köyünden hayvanlar gasp edilmiştir.²⁵

Sarıkamış ve Kars Ermeni kuvvetlerinden kurtarıldıktan sonra bölgedeki Ermeni katliam ve yağmaları ile ilgili yerlerinde ve kalanlardan tespitler yapılmıştır. Kars Mevki Komutanı Mirliya Rüştü Paşa, Sarıkamış bölgesindeki katliam ve kayıplarla ilgili 14 Aralık 1920 tarihinde cetvel yaparak Şark Cephesi Kumandanlığı'na göndermiştir. Bu tabloda bilgi alınan kişiler ve verdikleri ayrıntılar da kaydedilmiştir.²⁶

²³ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920)*, s.19.

²⁴ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920)*, s.123.

²⁵ Bu katliam ve gasp haberleri Türk yetkililere Eylül 1920 Türk kuvvetlerinin ileri harekât hazırlığı yaptığı sırada ulaşmıştır. Bilgiler katliam yapılan köylerden veya yakın köylerden kaçıp Türk tarafına gelen görgü şahitleri tarafından Mayıs 1920 tarihinde Türk yetkililere verilmiştir. Bu görgü şahitleri, Kotanlı köyünden Yakub, Kaskanlı aşiretinden Adobeyzâde Bekir, Karahamza köyünde Yemen oğlu Mahmud, Yedikilise köyünden Ahmed oğlu Hayrullah, Bozak köyünden Honuszâde Yunus, Ağba köyünden Halil oğlu Ali. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920)*, s.122-125.

²⁶ *BOA,HR.SYS*, No.2878/68; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, IV (1920-1922)*, s. 42-51; 234-237.

Köy	Katledilen Müslümanlar	Eşya bedeli (Kuruş)	Sığır	Koyun	At	Harap hane	Tahıl (Kod)
Iğdır	180	50 000	1 000	200	40	30	16 000
Karnakas	220	40 000	1 500	500	50	35	17 000
Sipkor	230	42 000	1 350	350	60	25	20 000
Ağpınar	385	54 000	350	400	45	20	30 000
Sübhanazad	200	60 000	700	200	30	30	50 000
Karaçayır	500	64 000	800	150	40	43	70 000
Aşağı Kotanlı	130	45 000	400	200	15	15	5 000
Yukarı Kotanlı	550	82 000	805	300	65	25	74 000
Alisofu	700	30 000	650	380	70	35	25 000
Cavlak	170	70 000	400	5 000	55	14	18 000
Ağyar	220	80 000	521	700	32	20	32 000
Oluklu *	750	100 000	600	450	60	60	30 000
Kırkpınar	50	70 000	500	1 000	30	15	6 000
Tuzluca	350	53 000	732	300	28	20	25 000
Karahamza	560	80 000	1 200	2 000	100	80	78 000
Asbuğa	28	473 000	623	160	15	15	65 000
Yedikilise	35	95 467	625	50	35	30	940 000
Pozat	60	2 500	117	315	95	0	600
TOPLAM	5 148	1 550 967	12 873	12 855	865	502	1576600

* Bu köyün tüm halkı katledilmiş ve evleri tahrip edilmiştir. ; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, IV (1920-1922)*, s. 48.

SONUÇ

Bu katliam haberleri Türk kuvvetlerini ve özellikle Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın yüreğini dağlamakta idi. Onun için Kâzım Karabekir Paşa, ileri hareketi bir an önce başlatarak katliamları durdurmak için 1920 yılı Haziran ayından itibaren harekâtı başlatmak üzere Büyük Millet Meclis adına Mustafa Kemal Paşa'dan emir istemekte idi. Ancak o sırada Sovyetler Birliği ile yürütülen müzakereler sonucunda hareket biraz geciktirilmiş ve Eylül sonuna doğru harekât emri verilmiştir. 28 Eylül'de harekât başlatılmış ve 29 Eylül 1920 tarihinde Sarıkamış Ermenilerden kurtarılmıştır.²⁷ Bu harekât sırasında daha önceki savaşlarda Ermenilerle birlikte hareket eden bölge Rumları da Türk kuvvetlerine yardım ederek Ermenilere karşı savaşmışlardı. Rumların bu taraf değiştirmelerinde, Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları katliam ve yağmaların verdiği ızdırap etken olduğu gibi kendilerine de zarar vermeleri bardağı taşıran son damla olmuştur.

Doğu Cephesi'ndeki Ermeni Savaşı'nda sivil Ermenilere Türk Ordusu ve halkı tarafından dokunulmamış ve bir zarar verilmemiştir. Sarıkamış kurtarıldıktan sonra 74 Ermeni orada yaşamaya devam etmişlerdir.²⁸ Sarıkamış ve Kars kurtarıldıktan sonra oralarda kalan Ermeni yetim ve kimsesiz çocuklarına Türk ordusu ve Kâzım Karabekir Paşa, şefkatle yaklaşarak onların her türlü ihtiyaçlarının karşılanmalarına çalışılmıştır.²⁹

²⁷ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.848-849; Ayrıca bkz. S. Esin Dayı, *Evliye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma*, ss.243-250.

²⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.876.

²⁹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.875.

KAYNAKLAR

- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, II (1919)*, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını), Ankara, 1995.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, III (1919-1920)*, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını), Ankara, 1997.
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, IV (1920-1922)*, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını), Ankara, 1998.
- BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR.SYS, No.2878/68.*
- BOA, HR.SYS, No.2878/68.*
- BOA, Y.MKT.MHM., No.549/6.*
- BOA, Y.MKT.MHM., No.550/29.*
- BOA, Y.Mtv, No.252/14.*
- BOA, Y.PRK.KOM, No.11/145.*
- BRYCE, Viscount, *The Trestment of Armenians in The Ottoman Empire*, London, 1916, bu eser Türkçe olarak ta yayınlandı.
- DAYI, S. Esin, *Evlîye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma*, Erzurum, 1997.
- DEMİREL, Muammer, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara, 1996.
- Ermeni Komitelerinin A'mâl Ve Harekât-i İhtilâliyesi İlân-i Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, İstanbul, 1332.
- HOVANNİSİAN, Richard, *Armenia on the Road to Indipendence*, London, 1974.
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- _____, *Doğunun Kurtuluşu Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Erzurum, 1990.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Türk İnkılâp Tarihi*, Erzurum, 1977.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-I Hakikat tarihî hakikatların aynası, I-II-III*, (Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu), İstanbul 1983.

Yarbay Köprölülü Şerif, *Sarıkamış*, (Yayına Hazırlayan: Sami Önal), İstanbul, 1998.